

RAQAMLI IQTISODIYOT SEKTORINI RIVOJLANTIRISHDA MAHALLIY XUSUSIYATLAR ASOSIDA TADQIQ QILISH

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7739300>

Maxkamov Baxtiyor Shuxratovich,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari
universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor,
b.maxkamov@tuit.uz

Maqolada raqamli iqtisodiyot tushunchalari va uning mahalliy xususiyatlari tahlili haqida so'z boradi. Mamlakatimizning raqamli iqtisodiyot sektorini rivojlanishi, elektron tijorat, onlayn savdo yo'nalishlarida amalga oshirilayotgan ishlar va unga ta'sir etuvchi omillar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. raqamli iqtisodiyot, elektron tijorat, CRM, feedback, to'lov, internet, tranzaksiya

Kirish. Raqamli iqtisodiyot – bu iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarni raqamli texnologiyalarni qo'llash asosida amalga oshirish tizimidir. Ba'zida u internet iqtisodiyoti, yangi iqtisodiyot yoki veb-iqtisodiyot degan terminlar bilan ham ifodalanadi.

1995 yilda amerikalik dasturchi Nikolas Negroponte “raqamli iqtisodiyot” terminini amaliyotga kiritdi. Hozirda bu istilohni butun dunyodagi siyosatchilar, iqtisodchilar, jurnalistlar, tadbirkorlar – deyarli barcha qo'llamoqda. 2016 yilda Butunjahon banki dunyodagi raqamli iqtisodiyotning ahvoli haqida ilk marta ma'ruza e'lon qildi.

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, elektron hukumat tizimini takomillashtirish, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT-parklarni tashkil etish, shuningdek, sohani malakali kadrlar bilan ta'minlashni ko'zda tutuvchi 220 dan ortiq ustuvor loyihalarni amalga oshirish boshlangan.[1]

Raqamli iqtisodiyotning oddiy iqtisodiyotdan farqi nimada? Masalan, xaridorga poyafzal kerak. Uni bozorga tushib o'zi bevosita tanlasa va naqd pulga sotib olsa, bu an'anaviy iqtisod. Telegramdagi biron savdo boti orqali o'ziga ma'qul tovarni tanlab, tovar egasiga pulni elektron to'lov tizimi orqali to'lash va tovarni yetkazib berish xizmati orqali olish – raqamli

iqtisodiyot deyiladi. Bu masalani eng sodda maishiy misol orqali tushuntirishdir. Aslida, hammamiz allaqachon raqamli iqtisodiyot ichidamiz, uning qulayliklaridan foydalanamiz. Masalan, oyliklarimiz plastik kartalarga tushadi, elektron to'lov orqali kommunal xizmatlar, telefon, internet va boshqa mahsulot va xizmatlarga to'lov qilamiz, elektron tarzda soliq deklaratsiyasi topshiramiz, kartadan kartaga pul uzatamiz, uyga taom buyurtma qilamiz va hokazo.

Raqamli iqtisodiyot – bu noldan boshlab yaratilishi lozim bo'lgan qandaydir boshqacha iqtisodiyot emas. Bu yangi texnologiyalar, platformalar va biznes modellar yaratish va ularni kundalik hayotga joriy etish orqali mavjud iqtisodiyotni yangicha tizimga ko'chirish deganidir.

Belgilari:

- yuqori darajada avtomatlashtirilganlik;
- elektron hujjat almashinuvi;
- buxgalterlik va boshqaruv tizimlarining elektron integratsiyalashuvi;
- ma'lumotlar elektron bazalari;
- CRM (mijozlar bilan o'zaro munosabat tizimi) mavjudligi;
- korporativ tarmoqlar.

Qulayliklari:

- 1. To'lovlar uchun xarajatlar kamayadi (masalan, bankka borish uchun yo'lkira va boshqa resurslar tejaladi).
- 2. Tovarlar va xizmatlar haqida ko'proq va tezroq ma'lumot olinadi.
- 3. Raqamli dunyodagi tovar va xizmatlarning jahon bozoriga chiqish imkoniyatlari katta.
- 4. Fidbek (iste'molchi fikri)ni tez olish hisobiga

tovar va xizmatlar jadal takomillashtiriladi.

- 5. Tezroq, sifatliroq, qulayroq.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli platformalarning rivojlanish sohasidagi yorqin misollardan biri sifatida “Alibaba” elektron savdo tizimiga ega bo'lgan Xitoy kompaniyasini keltirib o'tish mumkin. Undan foydalanish tajribasi shuni ko'rsatadiki, ma'lumotlar to'plash jarayonida iqtisodiyotning turli sektorlariga ekspansiya uchun o'ta raqobatli ustunliklar yaratiladi. “Alibaba” bu – oddiygina raqamli platforma emas, balki platformalar ekotizimidir. Better Than Cash Alliance moliyaviy tahlillari shuni ko'rsatadiki, Alipay 2016 yilda 1,7 trillion dollar tranzaksiyalarni o'tkazgan, bu 2012 yildagi atigi 70 milliard dollardan kam. Keyingi 10 yil ichida Alipay o'zining foydalanuvchi bazasini hozirgi 450 milliondan (2016 yil ma'lumotlari) 2 milliardga oshirishni rejalashtirmoqda.[2]

Raqamli iqtisodiyotning eng faol drayveri – bu davlatdir. U raqamli iqtisodiyotning asosiy buyurtmachisi va iste'molchisidir. Masalan, Xitoy bu maqsadlar uchun 9 milliard dollar atrofida mablag' sarflagan. Bozor kapitalizatsiyasi 210 milliard dollardan ziyod bo'lgan Alibaba internet resursi ushbu sarmoyalarning to'g'ri yo'naltirilganini isbotladi.[3]

Raqamli iqtisodiyot insonlarning turmush darajasini sezilarli darajada oshiradi, bu uning asosiy foydasidir. Raqamli iqtisodiyot korrupsiya va “qora iqtisodiyot”ning asosiy kushandasidir. Chunki, raqamlar hamma narsani muhrlaydi, xotirada saqlaydi, kerak paytda ma'lumotlarni tez taqdim etadi. Bunday sharoitda biron ma'lumotni yashirish, yashirin bitimlar tuzish, u yoki bu faoliyat haqida to'liq axborot bermaslikning iloji yo'q, kompyuter hammasini namoyon qilib qo'yadi. Ma'lumotlar ko'pligi va tizimliliigi yolg'on va qing'ir ishlarga yo'l bermaydi, chunki tizimni aldash imkonsiz. Natijada “iflos pullarni” yuvish, mablag'larni o'g'irlash, samarasiz va maqsadsiz sarflash, oshirib yo yashirib ko'rsatish imkoni qolmaydi. Bu esa iqtisodiyotga legal mablag'lar oqimini oshiradi, soliqlar o'z vaqtida va to'g'ri to'lanadi, byudjet taqsimoti ochiq bo'ladi, ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan mablag'lar o'g'irlanmaydi, maktablar, kasalxonalar, yo'llarga ajratilgan pullar to'liq yetib boradi va hokazo.

Raqamli iqtisodiyot bu ishlab chiqarish kompleksi insonlar uchun qulayliklarni ta'minlaydigan

mahsulot va xizmatlarni yaratadigan virtual muhit bo'lib, raqamli texnologiyalardan foydalangan holda iqtisodiy ishlab chiqarish tizimidir. Shuningdek, raqamli iqtisod rasmiylashtirilishi mumkin bo'lgan barcha narsani qamrab olishi mumkin, ya'ni mantiqiy sxemalarda namoyon bo'ladi. Hayotning o'zi esa bu «narsalarni» ishlab chiqarish, tarqatish, almashtirish va iste'mol qilish tizimiga aylantirishga imkoniyat yaratadi. Haqiqatdan ham insonning ongidagi haqiqatida joylashgan dunyoning virtual qismidan oldin ishlab chiqarish kuchi bo'lmagan, yangi g'oyalar va mahsulotlar yaratilgan muhit emas edi.[4]

Davlatning raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yo'lini tanlaganligi axborot texnologiyalari sohasida va umuman, elektron hujjatlar aylanmasi sohasida yangi yo'nalishlar ochib beradi. “Raqamli texnologiyalar” tomon burilishga butun jahon internet tarmog'i va sifatli aloqaning rivojlanishi sababchi bo'ldi.

“Raqamli iqtisodiyot” tushunchasi ko'pincha to'rtinchi sanoat inqilobiga o'tish jarayoni sifatida, ilmiy doiralarda to'rtinchi sanoat inqilobi (sanoat 4.0) haqidagi g'oyalar shakllana boshlagan paytda qo'llaniladi. So'nggi inqilob kiber-fizik tizimlarni joriy etish orqali ishlab chiqarishning yangi turini o'z ichiga oladi.[5]

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, jami 80 mamlakat va hududlar "yuqori daromadli mamlakatlar" toifasiga kiritilgan. 2022-moliyaviy yil holatiga ko'ra, yuqori daromadli mamlakatlarda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot 12 696 AQSH dollarini tashkil qilgan. Shuning uchun ushbu maqolaning nazariy taxmini ko'proq daromadi past bo'lgan mamlakatlarga taalluqlidir.[6]

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot qay darajada rivojlangan? Ta'kidlash joizki, bugungi kunda foydalanuvchilar oziq-ovqat mahsulotlariga buyurtma berish uchun Telegram botlaridan faol foydalanmoqdalar. Shuningdek, turli internet do'konlar, elektron to'lov tizimlari ham faol rivojlanib bormoqda. Demak, fuqarolarimiz elektron bitimlarni amalga oshirishga ishonayptilar. Faqat hozirgi kungacha foydalanuvchilar katta xarajatlar talab qilmaydigan kichik bitimlarni amalga oshirmoqdalar, o'rtacha xarid hajmini oshirishga esa unchalik tayyor emaslar. Endigi masala o'rtacha va yirik iqtisodiy bitimlar va moliyaviy operatsiyalarni

Diagramma 1. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosi.

raqamli texnologiyalar orqali amalga oshirishni rivojlantirishdan iborat.

Natijalar. Dunyo tajribasini o'rganish natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, raqamli iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda raqamli iqtisodiyotda hukumat bozor "o'yin" qoidalarini o'yinning barcha ishtirokchilari uchun belgilaydi va bunda davlatning eng muhim vazifasi sifatida o'yin ishtirokchilari uchun bir xil, teng huquqli va imkoniyatli sharoit yaratib berish hisoblanadi. Ya'ni, bozorda katta kompaniya bo'ladimi yoki kichik biznes, ular teng huquqli hisoblanadi. Ularga bir xil imkoniyatlar

beriladi. Davlat qoidalarga amal qilinishi va oxir oqibatda oddiy iste'molchi sifatli, zamonaviy xizmat yoki mahsulot olishi ta'minlanadi. Demak, raqamli iqtisodiyot rivojlanishi uchun davlat hamma uchun teng sharoit yaratib berishi, iloji boricha bozor qoidalari, qonunlar, shartnomalar shaffof bo'lishi, qonunlar bozor talabidan kelib chiqqan holda, ya'ni bozordagi rivojlanish tendensiyalarini oldindan aniqlay olishi va kerakli normativ hujjatlarni qabul qilishi, o'yin ishtirokchilari uchun erkinlik berishi zarur.

Dunyo mamlakatlari kabi mamlakatimizda ham

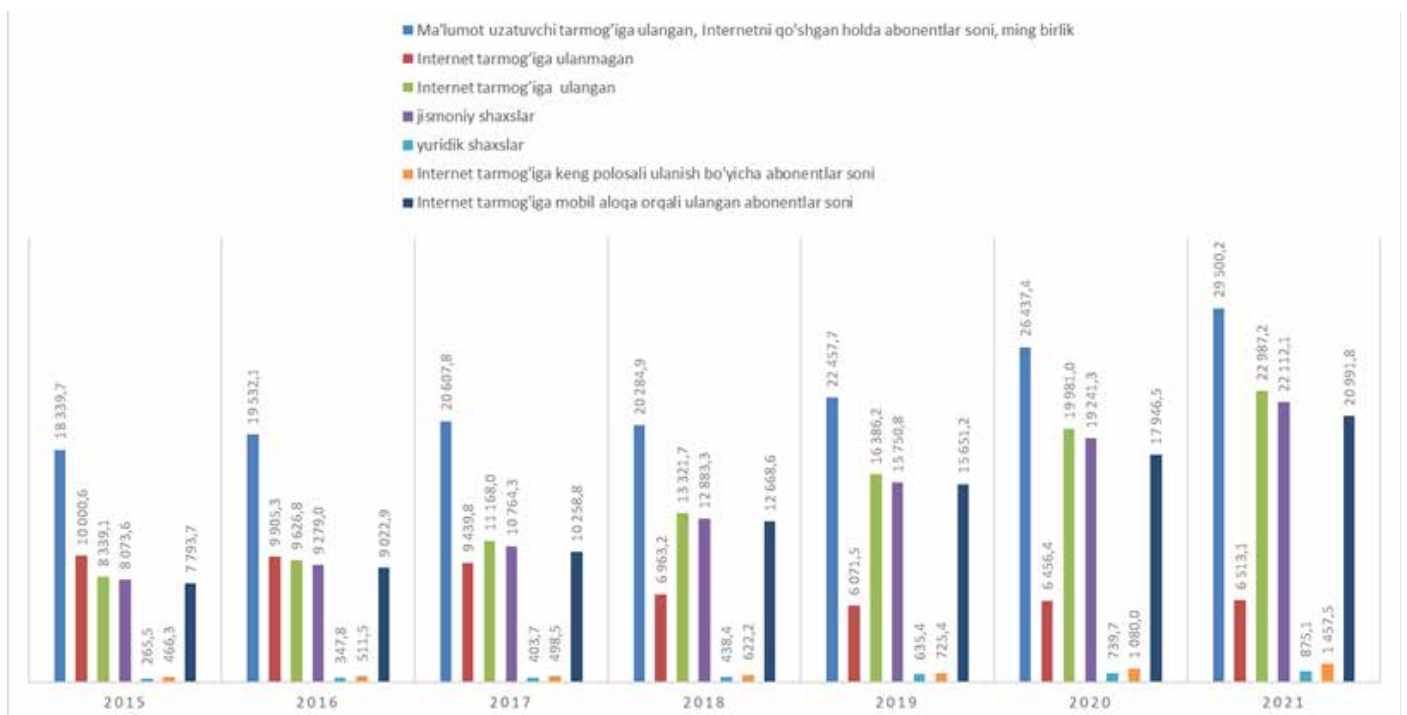

Diagramma 2. Ma'lumotlar uzatish tarmog'i ko'rsatkichlari

raqamli iqtisodiyot kun sayin rivojlanib bormoqda. Kundalik hayotimizga axborot texnologiyalarni tatbiq qilinishi oddiy insonlar uchun ko'plab qulayliklar yaratmoqda. Uydan chiqmasdan ko'plab oziq-ovqat mahsulotlari va taomlariga buyurtma berishimiz, ularni uyimizgacha yetkazib berishlari mumkin bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasi boshqa davlatlarga nisbatan MDH davlatlari o'rtasida yuqori ko'rsatkichlarni ko'rsatmoqda (diagramma 1). Natijalar yillar kesimida ko'rsatilgan.

Lekin shuni ta'kidlash kerak-ki, O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot O'zbekiston potentsialiga nisbatan bir necha barobar sekinroq rivojlanmoda. Ya'ni imkoniyat bor, kerakli resurslar mavjud lekin rivojlanish ancha sust. Bunga sabab sifatida raqamli iqtisodiyotni O'zbekistonda rivojlanishini bir qancha to'siqlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

- ko'plab sohalardagi monopoliya;
- internet tezligini pastligi va uni sifatsizligi;
- axborot texnologiyalari sohasida qonunchilikning zamondan orqada qolganligi;
- fuqarolarda kompyuter savodxonligining o'ta pastligi;
- qonunchilikning shaffof emasligi;
- axborot texnologiyalari bo'yicha mutaxassislarining yetishmasligi yoki ularni boshqa mamlakatlarga ketib qolishi;
- axborot madaniyati, axborot gigiyenasi pastligi;
- axborot texnologiyalari xavfsizligi yaxshi emasligi;
- boshqaruv organlarida sohani tushunadigan mutaxassislarining kamligi yoki (ba'zilarida) ularning umuman yo'qligi;
- ilm-fan va ayniqsa aniq fanlarning rivojlanishi sustligi (yoki rivojlanishdan to'xtab qolganligi).

Respublikamizda so'nggi yillarda internet tarmog'iga foydalanuvchilarni ulash bo'yicha faol harakatlar amalga oshirilayotgan bo'lsada, lekin raqamli iqtisodiyotning elektron tijorat, onlayn savdo qismini rivojlantirish uchun yetarli natijalarga erishish uchun kamlik qilmoqda. Raqamlarga qaraydigan bo'lsak, internet tarmog'iga keng polosali ulanish bo'yicha abonentlar soniga nisbatan, mobil aloqa orqali ulangan abonentlar

soni ko'proqni tashkil qiladi. Mobil qurilma orqali internetga ulanishda esa hamisha ham sifat yuqori deb bo'lmaydi.

O'zbekiston aholisi 2020 yil holatiga Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotiga ko'ra, 34 mln. atrofida bo'lgan. Internetdan foydalanuvchi aholi soni esa o'sha yil holatiga 22 mln. odamni tashkil etgan. Shundan 19 mln. foydalanuvchi mobil qurilmalar orqali internetdan foydalangan.[7] Raqamlardan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda mobil qurilmalar orqali internetdan foydalanish ancha faol hisoblanadi.

Xulosa. Elektron tijorat sohasida IT-mutaxassislar sonini ko'paytirish maqsadida, 2018-yilda Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universitetida elektron tijorat yo'nalishi ochildi. 2020-2022 yillarda hukumat elektron tijoratning o'sishini tezlashtirish uchun bir qator muhim qadamlarni qo'ydi. Unga ko'ra:

- 2020-yil oktabr oyida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasining qabul qilinishi: Hukumat butun mamlakat bo'ylab qurilgan optik tolali aloqa tarmog'i uzunligini hozirgi 118 000 kilometr (73 322 milya) 250 000 kilometr (155 343 milya) ga oshirishni rejalashtirmoqda; 2030 – yilga borib yuqori tezlikdagi internet qamrovini hozirgi 67 foizdan 100 foizgacha oshirish; mobil keng polosali qamrovni 2022 – yilga kelib hozirgi 78 foizdan 100 foizgacha kengaytirish; axborot texnologiyalari yo'nalishi bo'yicha oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish uchun yillik kvotalar miqdorini

- 2030 – yilgacha amaldagi 7 ming nafardan 20 ming nafargacha oshirish vazifalari ustuvor vazifalar etib belgilangan. O'zbekiston 2021-2022-yillarda raqamli infratuzilmani rivojlantirishga 2,5 milliard dollar sarmoya kiritish rejasini ma'lum qildi.

- O'zbekiston Eksportni qo'llab-quvvatlash agentligi Xitoyning Alibaba elektron tijorat kompaniyasi bilan hamkorlikda 2020-yil oktabr oyida Alibaba.com platformasida "O'zbekistonda ishlab chiqarilgan" bo'limini yaratdi va unda tanlangan mahalliy kompaniyalar mahsulotlari namoyish etiladi; hukumat Alibaba.com platformasida 300 dan ortiq mahalliy kompaniyalarni ro'yxatdan o'tkazish uchun moliyaviy yordam ko'rsatishni rejalashtirmoqda.

Yuqorida keltirilgan muommolar bosqicha-bosqich, tizimli, dunyo tajribasidan kelib chiqib hal qilinsa, O'zbekiston ham bimalol raqamli iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda biri bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni, <https://lex.uz/docs/-5030957>
2. Alibaba в цифрах и фактах - <https://md-insight.ru/alibaba/>
3. Xashimov, P. Z. The formation of the digital economy as important factor of Uzbekistan development / P. Z. Xashimov, N. A. Raхmatova, Z. F. Faxriddinova // Экономика и финансы (Узбекистан). – 2021. – №. 4. – P. 62-68. – EDN YJPOAT.
4. Artikov, Z. S. Theoretical basicses of the digital economy in the new Uzbekistan / Z. S. Artikov // Экономика и финансы (Узбекистан). – 2022. – №. 4. – P. 59-65. – EDN CNAKCD.
5. Турко, Л. В. Сущность феномена цифровой экономики, анализ определений понятия "цифровая экономика" / Л. В. Турко // Российский экономический интернет-журнал. – 2019. – № 2. – С. 88. – EDN WJPZSV.
6. Зорин, Г. Е. Перспективы цифровой креативной экономики как фактора роста экспорта в цифровую экономику у развивающихся стран / Г. Е. Зорин // Вестник Российского университета кооперации. – 2022. – № 1(47). – С. 51-57. – EDN HAAUCU.
7. Солиев, Б. Н. Проблемы моделирования электронных торговых процессов на основе местных характеристик / Б. Н. Солиев // Исследования молодых ученых : материалы X Международной научной конференции, Казань, 20–23 мая 2020 года. – Казань: Молодой ученый, 2020. – С. 8-11. – EDN BHCNSM.